

Berényi Zoltán: Fenntartható fejlődés és szabadság¹

... „Ha a szavakat nem használjuk helyesen, akkor nem azt mondjuk, amit szándékunk szerint közölni szeretnénk. Ha nem azt mondjuk, amit szándékunk szerint közölni szeretnénk, az elvégzendő elvégzetlen marad. S ha ez történik, erkölcs és művészet romlásnak indul; az igazság eltűnik. S amikor az igazság eltűnik, az embereken ... zavarodott tehetetlenség lesz úrrá ... emiatt tehát nem használhatjuk helytelenül a szavakat. Ez mindennél fontosabb”.

Confucius: Analects, Book XIII, Chapter 3, verses 4-7,

Konfuciusz fenti gondolatait a társadalmi harmónia megőrzése érdekében ajánlotta saját kora döntéshozóinak figyelmébe. S habár azóta közel 2500 év telt el, mégis, meggyőződésem, hogy fenti mondatai ma ugyanúgy megszívlelendők, mint amikor annak idején tanítványai lejegyezték a mester szavait.

A fenntartható fejlődés fogalma

Napjaink egyre súlyosbodó környezeti problémái, gazdasági, társadalmi zűrzavarai azt jelzik: mind az egymáshoz, mind a környezetünkkel való viszonyunkban komoly problémákkal kell szembenéznünk.

Az állítás, mely szerint az emberiség egyre súlyosabb környezeti problémákkal terhelt világban él, napjainkban sajnos már egyáltalán nem tekinthető valamiféle újdonságot hordozó kijelentésnek. S habár a tudományos világban korántsem teljes az egyetértés abban, hogy e problémák jelentkezése miként és milyen mértékben tulajdonítható az emberi tevékenységnek, azt mégsem igazán lehet megkérdőjelezni, hogy pl. a klímaváltozás nemcsak bizonyos kutatók absztrakt elmeszüleménye, hanem a valóságban is zajló folyamat. Ráadásul a felmelegedés hatásai egyre komolyabbak, s emiatt aligha engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy nem veszünk róla tudomást. Az ún. Római Klubhoz tartozó kutatók már az 1970-es évek elején arra figyelmeztettek, hogy a Föld erőforrásai végesek, s hogy ezt a tényt figyelembe kellene vennünk a gazdaságpolitika terén meghozandó döntések tervezésekor. A csoport "A növekedés korlátai" címet viselő jelentése 1972-ben jelent meg. Egyes kutatók e jelentés kapcsán a "fenntartható fejlődés" koncepciójának ez évben történő megjelenéséről beszélnek. Mit is takar azonban a "fenntartható fejlődés", vagy "fenntarthatóság" fogalma?

A fogalom legáltalánosabban használt definíciója napjainkban az, amelyet az ENSZ ún. Bruntland Bizottsága 1987. március 20-án határozott meg (Barlund 2005). E szerint:

“A fenntarthatóság, vagy más szóval fenntartható fejlődés (FF) a gazdasági növekedés olyan mintájának tekinthető, melynek keretében a cél az, hogy az emberi szükségletek kielégítésekor az erőforrások felhasználása a környezet megóvása mellett történjék, - annak érdekében, hogy e szükségleteinek kielégítése nemcsak a jelen, hanem a jövő generációk számára is lehetséges maradjon”.

Vizsgáljuk meg röviden e definíciót! Annak ellenére, hogy a "környezet" fogalmát nem határozza meg pontosan, a meghatározás kontextusa legalábbis három dolgot feltétlenül jelez számunkra:

1. a Bruntland Bizottság "környezet" alatt a "természeti környezetet", vagy más szóval a "természetet" értette;
2. a definíció e környezeten belüli, illetve e környezettel való *interakciót* feltételez;

¹ Az itt szereplő tanulmány a 2012 május 26-28 között Debrecenben tartott "Conservatism, Radicalism and Fundamentalism - 2nd Conference of the Biannual conference series on Conservatism" című, nemzetközi konferencián tartott angol nyelvű előadás rövidebb, magyar nyelvű változata.

3. ebben az interakcióban a jelen, illetve a jövő generációk vesznek részt.

A fenntartható fejlődés fogalmának értelmezésekor tehát emberi interakciók sorozatával kell számolnunk. Ha pedig a dolog így áll, akkor az efféle interakciókkal kapcsolatos értékrendszerrel is számolnunk kell.

Értékek és értékrendszerek természetesen kultúráról kultúrára változtak a történelem folyamán, s változnak ma is. Modern világunkban azonban létezik egy koncepció, melyet sokan a modern társadalmi szerveződés alapkövének, az egyik legfontosabb, a modern állam által is védelmezendő értéknek tekintenek. Az erre vonatkozó nézetek közül hadd idézzem itt a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományágon belül az egyik iskolateremtő kutató, Hans Morgenthau szavait, aki úgy fogalmazott, minden emberi lényben legalább két, legalapvetőbbnek tekinthető vágy munkál (Morgenthau 1965: 192). Egyrészt hatalmat szeretnének gyakorolni mások felett; másrészt pedig szabadok akarunk lenni. Más szóval, modern világunkban mind a hatalom birtoklását mind pedig a szabadságot valamiféle alapvetően fontos dolognak tartjuk. Ha azonban így áll a helyzet, akkor modern világunkban a szabadság és a hatalom két olyan kulcsfontosságú koncepció, melyhez való viszonyát minden, a komolyan vétel igényével fellépő politikai ideológiának elkerülhetetlenül tisztázni kell. A fenntartható fejlődés koncepciója ugyancsak ilyen fogalom. Napjaink környezeti problémái ugyanis egyre inkább arra kényszerítenek bennünket, hogy a fenntarthatóság elvét tiszteletben tartsuk, s a gyakorlati cselekvésünk vezérfonalának tekintsük. Ám ha ezt napjainkban már aligha kerülhetjük el, akkor azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a szabadság fogalmának mely értelmezése teszi lehetővé számunkra leginkább ezt.

Más szóval, arra a kérdésre kell keresnünk a választ, hogy vajon a szabadság iránti vágyunk a fenntarthatóság tiszteletben tartásának szükségessége összeegyeztethető-e, s ha igen, hogyan? Lehetséges-e kompromisszumra jutnunk e két érték tiszteletben tartásával s érvényesítésével kapcsolatban?

A feltett kérdésekre adandó válaszadáshoz közelebből meg kell vizsgálnunk a szabadság fogalmának értelmezését.

A szabadság fogalma és értelmezései

Ha megengedünk némi leegyszerűsítést, akkor tudományos körökben szélesebb értelemben véve a szabadság alapvetően kétféle értelmezésével: az ún. "negatív" és "pozitív" szabadság-értelmezéssel találkozhatunk. (E kétféle megkülönböztetést természetesen számtalan különféle kifejezéssel lehetséges megtenni).

- A szabadság *negatív* értelmezése szerint valaki akkor tekinthető szabadnak, ha cselekedetében *nem korlátozott (jogában áll szabadon cselekedni)*.
- A szabadság *pozitív* értelmezése szerint ellenben valaki akkor tekinthető szabadnak, ha nemcsak jogában áll szabadon cselekedni, *de képes is ténylegesen élni ezzel a jogával. (Azaz joga mellett rendelkezik azokkal a[z] [erő]forrásokkal, melyek képessé teszik szabadon cselekedni)*.

Annak érzékeltetésére, mi is a különbség a szabadság negatív és pozitív értelmezése között, képzeljünk el egy szigetet, rajta az ott élő szigetlakókkal. A sziget az övék; következésképpen tehát szabadságukban áll azt tenni ott, amit csak kívánnak. Ha tehát egy, a szabadság negatív értelmezését valló tudós látogatna hozzájuk, értelmezése szerint bátran mondhatná: "*íme, esetünk tökéletes példa a maximális szabadságra!*"

Elképzelhető azonban, hogy a szigetlakók nem feltétlenül értenének egyet emberünkkel, s ennek hangot is adhatnának, valahogy a következőképpen: "*Hát az kétségtelen, senki sem korlátoz abban, s vitatja ahhoz való jogunkat, hogy szabadságunkban áll azt tenni, amit csak kívánunk, - ám hiába szeretnének a sziget fáiból házat, s más dolgot*

építeni magunknak, ezt mégsem tudjuk megtenni, mivel nincsenek meg hozzá az eszközeink! Persze, szabadságunkban áll fákat kivágni és fából mindenfélét építeni, ám az isten szerelmére, hát hogy mondhatja, hogy szabadok vagyunk? Hát nem látja, hogy eszközök hiányában nem vagyunk képesek ténylegesen élni is a szabadságunkkal?"

Ha tehát ebben az - első tudósunk számára kissé kínosan alakult helyzetben - a körülményekkel kissé elégedetlen szigetlakókhoz egy, a szabadság pozitív értelmezését valló második tudós látogat el, s miután ellátta őket fejszével, fűrészsel, szögekkel, kalapáccsal, (vagyis a megfelelő eszközök átadásával képessé tette őket arra, hogy éljenek a szabadságukkal), büszkén mondhatná első kollégájának: *"Tessék, szabaddá én tettem őket, hiszen én adtam meg számukra azokat az erőforrásokat, melyek birtokában képessé váltak arra, hogy elméleti szabadságjogukat cselekvésre váltva valóságban is szabadok lehessenek. Szabaddá tehát én tettem őket, s most már valójában szabadok!"*

Véleményem szerint azonban - az immáron pozitív értelemben is szabad - szigetlakóink korántsem lehetnek biztosak abban, hogy cselekedeteik eredményeként végül ténylegesen is a szabadság állapota áll elő számukra.

Mindez persze megtörténhet - ám megtörténhet annak ellenkezője is.

Minden azon múlik, miféle tevékenységet fejtenek ki "szabadságjogaik" és immár "erőforásaik" birtokában. Elképzelhető ugyanis az alábbi eset is: ha kivágják a sziget valamennyi fáját, ha tönkreteszik környezetüket, s ezzel a gazdaságuk, ezáltal végső soron társadalmuk szövedékét - akkor cselekedeteik végeredménye nem a megvalósult szabadság, hanem annak éppenséggel ellentéte lesz.

Ez a történet a valóságban is lejátszódott a Csendes-óceánon található, hatalmas kőszobráiról híres Húsvét-szigeteken, ahol eredetileg több ezer ember élt, jól szervezett társadalomban. Elkövettek azonban egy óriási hibát: a rendelkezésre álló erőforrásokkal teljesen tönkretették szigetük természeti környezetét, s amikor az első európaiak megérkeztek a szigetekre, azok már csak néhány tucatnyi, igen nyomorúságos körülmények között élő bennszülöttet találtak. A szigetlakók rosszul döntöttek, vagy úgy is fogalmazhatunk, teljesen figyelmen kívül hagyták a fenntarthatóság elvét. Egy dolog azonban bizonyos: bár nyilvánvalóan senki és semmi nem korlátozta őket a döntéshozatalban és döntéseik kivitelezésében, - azaz a szabadság negatív, illetve pozitív értelmezése szerint *teljesen szabadon dönthettek s cselekedhettek*, - ám sajnálatos módon ennek következménye szabadságuk teljes elvesztése lett.

Egy alternatív szabadságfogalom

Ezzel a rövid példával arra kívántam rávilágítani, hogy akár a negatív, akár a pozitív szabadság-értelmezés felhasználásával megtervezett és végrehajtott tevékenység hosszabb távon egyáltalán nem biztos, hogy a szabadság állapotának megteremtését eredményezi majd. Meglehet, hogy a tevékenység eredményeként a körülmények úgy változnak meg, (elfogynak az erőforrásaink, s az is előfordulhat, hogy már jogunkban sem fog állni szabadon cselekedni) hogy ennek eredményeként a szabadság hiányának állapota áll elő. Más szóval, az sem zárható ki, hogy az adott, negatív, vagy pozitív szabadság-értelmezés szerint egyaránt szabadnak tekintett tevékenység következménye katasztrofális lesz, a szabadság teljes elvesztését eredményezi majd. (Az természetesen további kérdés, hogy milyen hosszú idő elteltével következik ez be, s persze az sem mindegy, hogy kinek kell elsősorban elszenvednie az esetlegesen káros következményeket).

Természetesen nem elképzelhetetlen az, hogy tudatában legyünk annak, hogy cselekedeteink következménnyel járnak, s talán az sem elképzelhetetlen, hogy végig gondoljuk: a "szabadon" végrehajtott cselekedetünk lehetséges következménye - egy későbbi időpontban - a szabadon cselekvés képességének *elvesztése* lehet. Ha azonban ez ténylegesen megtörténik, az efféle cselekedetet ennek ellenére mégsem tekintjük olyan jellegűnek, amely valójában már eredetileg *sem volt szabad*.²

Ezt egyszerűen azért nem tesszük, mert mindkét szabadság-fogalmunkkal csakis a tevékenység *kivitelezését* lehetővé tevő képességünk *adott időpillanatban* való meglétét, (esetleg ennek mértékét), illetve meg-nem-létét jelöljük meg. (A kétféle szabadság-felfogás közötti különbség mindössze abban áll, hogy a pozitív szabadság-felfogás esetében a cselekedetet végrehajtó aktor adott cselekedetében szabadnak minősítéséhez a cselekedet kivitelezéséhez szükséges erőforrások meglétét is megköveteljük).

Az efféle szabadság-értelmezést használatának azonban további következményei vannak. Ha ugyanis a cselekvés minősítése (azaz szabad, vagy nem szabad mivolta megítélése) mércéjéül *csakis* a cselekvés *kivitelezhetőségét* választjuk, akkor ebből következően a tévedés, a káros következményekkel járó cselekedet *ugyanolyan szabadnak* minősül, mint a hasznos, jótékony következményekkel járó cselekedet (Vass, 2000: 80). (Legfeljebb utóbbit a legtöbb esetben utólag tévedésnek szoktuk minősíteni - ám nemigen szoktuk azt utólag "eredendően nem szabad" cselekedetnek minősíteni).

A kivitelezhetőség mércéül választásának azonban van egy további, járulékos következménye is: ha pusztán a *cselekvés kivitelezhetősége* a cselekvés szabadságának mércéje, úgy a nyelvhasználatban eltűnik a kétféle, akár gyökeresen ellentétes következményekkel járó állapothoz vezető tevékenység megkülönböztetésének nyelvi lehetősége. Márpedig ha már szokássá válik, hogy nyelvileg se tegyünk különbséget következményeikben miatt *minőségileg* alapvetően *különböző* cselekedetek között, akkor e különbségtétel el *nem* gondolása és el *nem* beszélése is óhatatlanul megszokássá kell váljon. A kétféle, alapjában más következményekkel járó cselekedet nyelvi megkülönböztetésének képessége természetesen nem tűnik el teljesen - ám a megkülönböztetés az fent említett okok miatt csak körülményesen körülírva lesz lehetséges. A cselekvés aktora számára tehát nem lesz ugyan lehetetlen az, hogy tevékenysége esetleges következményeit végiggondolja, ám e gondolati művelet sor nehézsége miatt megszokottá *nem* ez, hanem inkább a körülményes gondolati tornagyakorlat elmulasztása válik.

A negatív vagy a pozitív szabadságfogalom alkalmazása tehát megkönnyíti azt, hogy a tevékenység tervezésekor az aktor *ne gondoljon a következményekre*, ne számoljon annak hatásával. Ahogyan arra Vass (2000: 61) rámutat, mindezeket túl a kettő közül bármelyik szabadságfogalom alkalmazása szellemi "felszabadultságot" adhat az aktornak, hiszen a "*jogom van megtenni és képes is vagyok rá - s hatalmamban áll eldönteni, mit teszek*" mámorító érzését nyújthatja számára. Emiatt tehát e kétféle szabadság-fogalom bármelyikének használata nagy csábító erővel bír. (Persze természetesen csak akkor, ha e képesség birtoklását kérdéses emberünk nem nyomasztó tehernek, hanem élvezetet adó állapotnak tekinti).

² Természetesen le kell szögeznünk, hogy sohasem a "cselekedet" szabad! Annak ellenére, hogy a mindennapi nyelvhasználatban egy ilyen kijelentést ugyan értelmes állításnak tekintünk - ám csak azért értékeljük annak, mert az efféle állítást nem a szigorúan vett nyelvtani jelentésének megfelelően értelmezzük - hanem úgy, mint ami (ilyen módon) rövidített formában a *cselekvés aktorának egy adott cselekvés végrehajtására utaló szabadságára* utal. Nem feledve, hogy a kijelentés tehát valójában ez utóbbi tényállásra, s nem a "cselekedet" szabadságára utal, az egyszerűbb fogalmazás kedvéért a továbbiakban ezt a rövidített formát fogom használni.

Az alapprobléma azonban az, hogy mindezen tényezők tevékenységeink éppenséggel felelőtlen, a következményekkel nem számoló tervezését segítik elő, s nem óvatos körültekintésre, hanem meggondolatlan, végiggondolatlan, elhamarkodott cselekedetekre csábítanak.

Ha tehát tevékenységünk szabadságfokának mércéjéül a fent említett kétféle szabadság-fogalom közül bármelyiket választjuk is, úgy nagyon megnehezül a fenntarthatóság alapelvének tiszteletben tartása. A következőkben ezért olyan alternatív szabadság-értelmezésre teszek javaslatot, mely véleményem szerint nagyobb esélyt kínál erre.

Ezen alternatív szabadság-értelmezés szerint azt, hogy egy adott tevékenységet végrehajtó aktor a cselekvés végrehajtásakor szabadnak tekinthető-e vagy sem, nem pusztán az adott tevékenység kivitelezésére való képesség megléte alapján, hanem *csakis az aktor által végrehajtott cselekedetnek az aktor hálózati környezetére gyakorolt hatása alapján* ítéltető meg. Ténylegesen tehát csak az az aktor, illetve az aktor olyan cselekedete tekinthető szabadnak, amely nem eredményezi az aktor számára a létfontosságú feltételeket biztosító hálózati környezet sérülését. Ez azt is jelenti, hogy végső soron egy adott cselekedet időben szükségképpen később jelentkező és felmérhető következményei határozzák meg azt, hogy a cselekvő aktor a cselekedet kivitelezésekor milyen mértékben *volt* szabad. Lehetséges tehát, hogy egy, a szabad cselekvés jogával valamint a cselekvés kivitelezéséhez erőforrásokkal rendelkező (azaz a pozitív értelemben szabad) személy cselekedetének eredményeként olyan állapot áll majd elő, mely körülmények között számára már nemcsak az erőforrások, hanem a cselekvés végrehajtásának joga (szabadsága) sem marad majd meg. Azaz, a (pozitív értelemben) létező szabadság állapotában végrehajtott tevékenység eredménye nemcsak a pozitív, de már a negatív értelemben vett szabadság elvesztése is lehet. Jobb elnevezés híján ezt az alternatív szabadság-fogalmat egyelőre hálózati szabadság-értelmezésnek nevezem.

Mire kívánok utalni a "hálózati" jelzővel? Szándékom szerint arra, hogy a világban való létezésünkről alkotott képünk valószínűleg sokkal pontosabb, ha önmagunkra, s közvetlen környezetünkre mint egy (illetve, pontosabban számos, alkalomadtán egymást részben átfedő) nagyobb hálózat részeként gondolunk, s tekintetbe vesszük, hogy e hálózat(ok)ra minden cselekedetünk óhatatlanul valamilyen hatást gyakorol, azaz cselekedeteink minden esetben következménnyel járnak. (Természetesen lehetséges, hogy e következményekről nem szerzünk tudomást, ám ez nem jelenti azt, hogy e következmények nem léteznek).

E hálózati szabadságfogalom értelmezési keretrendszerének segítségével leírható, hogy milyen feltételek fennállásakor jelenthetjük azt ki, hogy tiszteletben tartjuk a fenntarthatóság elvét. E szerint hálózati szerveződés keretében ezt csak akkor állíthatjuk, ha e hálózaton belül végrehajtott tevékenységek nem vezetnek a hálózat törzshálójának a pusztulásához (Csermely 2005: 70).³ Ha ellenben ez a fő hálózati struktúra megsemmisül, akkor a vezérléshez szükséges információ nem futhat végig a hálózaton, s nem kerülhet sor ennek feldolgozására. Ennek következtében a hálózat elveszíti azt a képességét, melynek birtokában addig képes volt a környezeti hatásokra megfelelően reagálva újrakonfigurálja struktúráját, s következképpen stressz hatására nem megfelelően fogja felhasználni rendelkezésre álló erőforrásait. Ez a folyamat pedig akár a hálózat pusztulásához is elvezethet.

A törzsháló állapota tehát alapvetően határozza meg az adott hálózat létállapotát. Ha tehát egy adott tevékenység a cselekvő aktor hálózati környezetére gyakorolt következményei

³ Csermely Péter meghatározása szerint egy adott hálózat törzshálója "a hálózat szinte minden elemét tartalmazza, és benne az összes elem bármely más elemtől kiindulva elérhető. A törzshálózat teszi a hálózatot hálózattá. Ha a törzshálózat felbomlik, az eredeti hálózat ki, egymással össze nem kapcsolt csoportokká esik szét, amelyek egymással kommunikálni képtelenek."

ilyen mértékben roncsoló hatású, akkor az adott tevékenység nem tekinthető a fenntarthatóság elvét tiszteletben tartó, hálózati értelemben szabad tevékenységnek. Mivel a hálózati szabadság koncepció hosszabb távon jelentkező hatás tekintetbe vételére alapozva tesz minőségi különbséget tevékenység és tevékenység között, ezért alkalmazása megkönnyíti a fenntarthatóság elvének tiszteletben tartását. Cselekedeteink ugyanis mindig valamiféle következménnyel járnak. Ez természetesen egyáltalán nem újdonság, mint ahogyan az sem, hogy tevékenységünk következményeihez való viszonyulásunkat tekintve alapvetően kétféle választási lehetőség áll előttünk:

- A) választhatjuk azt, hogy figyelmen kívül hagyjuk ezeket;
- B) vagy választhatjuk azt, hogy számolunk tevékenységük következményeivel.

Korábban annak a véleményemnek adtam hangot, hogy makrotársadalmi szinten a szabadság akár negatív, akár pozitív koncepciójának alkalmazása nem igazán kínál kedvező körülményeket a fenntarthatóság elvének tiszteletben tartására. Amint arra korábban rámutattam, e kétféle szabadság-értelmezés egy tekintetben sajnálatos módon hasonló jellegzetességgel bír: egyikük sem tartja *nem szabadnak* azt a cselekedetet, melynek eredménye a tényleges szabadság elvesztése az aktor számára, azaz egy adott cselekedet minősítésekor mindkettő teljes mértékben megengedi a cselekvés következményeinek figyelmen kívül hagyását.

A hálózati szabadság-koncepció ezzel szemben mindkét féle szabadság-értelmezéstől alapjaiban tér el abban, hogy szabad és nem szabad tevékenység között nem a *cselekvés adott pillanatában* megítélt kivitelezhetősége alapján, hanem a cselekvés *hatásaként jelentkező*, az aktor hálózati környezetének meghatározott struktúrájára gyakorolt változások, mint indikátorok figyelembe vételére alapozva tesz különbséget. A hálózati szabadságfogalom tehát a cselekedeteket *időtartam elteltével* bekövetkező hatásukra alapozva minősíti.

Egy társadalom csak intézmények létrehozatalával és használatával lehet képes arra, hogy tevékenységeinek következményeit számbavegye, s saját kulturális, gazdasági, szociális és természeti világának szövedékét védelmezze.⁴ Ennek az az oka, hogy - egyéb funkcióik mellett - az intézmények teszik lehetővé számunkra azt, hogy generációk információt adjanak tovább egymásnak. Valójában tehát az, hogy egy társadalom makrotársadalmi méretben mely szabadság-értelmezés alkalmazására hajlik leginkább, tulajdonképpen abban is megmutatkozik, hogy az adott társadalom hogyan viszonyul saját intézményeihez. Mire hajlik inkább: intézményeinek változatlanként való megőrzésére, vagy inkább arra, hogy rájuk tekintve elsősorban azt keresse, hogyan változtathat rajtuk?

Mivel tehát bármely társadalom esetében a társadalom kulturális, gazdasági és szociális szövedékének megőrzése csak intézmények által lehetséges, s ennek hosszabb távon történő leghatékonyabb megőrzése csak a társadalmi tevékenységek hosszabb távú következményeinek tekintetbe vételével lehetséges, ezért véleményem szerint erre reális esélyt a három különböző szabadság-felfogás közül csakis a hálózati szabadság-értelmezés alkalmazása biztosíthat.

Az itt szereplő valamennyi angol nyelvű szöveg magyar változata a szerző fordítása

⁴ Hodgson meghatározását elfogadva, intézmény alatt a humán interakciót szabályozó társadalmi konstrukciót értem (Hodgson, 2006: 2).

Felhasznált irodalom

500 BC Confucian analects Translated by James Legge (1893) <http://www.sacred-texts.com/cfu/conf1.htm>. Letöltve: 2010.10.02-án.

Csermely Péter (2005): *A rejtett hálózatok ereje*. Budapest: Vince Kiadó

Geoffrey, M. Hodgson (2006): What Are Institutions? *Journal of Economic Issues* Vol. XL No. 1, March: 1-25.

Kaj, Barlund (2005): Sustainable development: concept and action.

http://www.unece.org/oes/nutshell/2004-2005/focus_sustainable_development.html.

Letöltve: 2012.10.04-én.

Morgenthau, Hans (1965): *Scientific Man versus Power Politics*. Chicago: Phoenix Books Press

Vass, Csaba (2000): *Míg élők között leszel élő – Hármaskönyv a globalizációról*, Budapest: Ökotáj Kiadó